

HORIZONTÁLNÍ SOCIÁLNÍ KLAUZULE ČL. 9 SFEU – MRTVÉ USTANOVENÍ NEBO ZÁKLAD SOCIÁLNĚ-EKONOMICKÉ ROVNOVÁHY EU?¹

Václav Šmejkal

Shrnutí:

Tzv. horizontální sociální klauzule, obsažená v čl. 9 Smlouvy o fungování EU, zavazuje orgány EU již od prosince 2009 k tomu, aby ve své veškeré činnosti zohlednily určité sociální zásady. Ačkoli byl tomuto novému smluvnímu ustanovení připisován před sedmi lety značný potenciál, při pohledu na post-lisabonský vývoj EU, dokumenty Komise i rozhodnutí Soudního dvora, je jasné, že horizontální sociální klauzule EU nijak nezměnila. EU přitom trpí stále stejným „sociálním deficitem“, za který byla evropskou levicí i odbory kritizována již v před-lisabonském období a který ji připravuje o podporu občanů EU. Pozitivní efekt horizontální sociální klauzule na politiky EU by tudíž vyžadoval její zesilující doplnění, např. tak, jak je v textu studie navrženo.

Klíčová slova: Lisabonská smlouva, horizontální sociální klauzule, Evropská komise, Evropský soudní dvůr, sociální práva

Abstract:

HORIZONTAL SOCIAL CLAUSE OF ART. 9 TFEU – A DEAD PROVISION OR A BASE OF THE EU SOCIO-ECONOMIC BALANCE?

The so-called horizontal social clause contained in Art. 9 of the Treaty on the Functioning of the EU obliges EU, already since December 2009, to ensure that in all its activities certain social principles are reflected. Although seven years ago a significant potential this was attributed to this new Treaty provision, looking back at the post-Lisbon EU developments, Commission's documents and decisions of the EU Court of Justice, it is clear that the horizontal social clause has not changed the EU at all. The EU is still suffering from the same „social deficit“ for which the European left and the unions has been criticizing it in the pre-Lisbon period and which is depriving it of the support of EU citizens. The positive effect of the horizontal social clause on EU policies would therefore require a boosting supplement, e. g. as the one suggested on in the text of this study.

Keywords: Lisbon Treaty, horizontal social clause, European Commission, European Court of Justice, social rights

1 Tato studie byla zpracována v rámci projektu podporovaného GA ČR, registrační číslo projektu 14-23623S

Úvod

Lisabonská smlouva přinesla s účinností od prosince 2009 v rámci četných změn smluvního základu EU i řadu sociálně orientovaných ustanovení. Mezi „sociální inovace“ Lisabonské smlouvy patřily zejména čl. 3 odst. 3 Smlouvy o EU (dále SEU) směřující EU k sociálně tržnímu hospodářství, dále čl. 9 Smlouvy o fungování Evropské unie (dále SFEU) obsahující tzv. horizontální sociální klauzuli (dále HSK) a samozřejmě čl. 6 odst. 1 SEU, podle něž se součástí primárního práva EU stala Listina základních práv Evropské unie, obsahující v Hlavě IV „Solidarita“ četná individuální i kolektivní sociální (resp. zaměstnanecká) práva. Ač se termín „sociální“ opakoval v textu SEU a SFEU celkem 167-krát, i stoupencům sociální Evropy však bylo od počátku jasné, že Lisabonskou smlouvou nepřibýly EU nové pravomoci v sociální oblasti, ani evropským občanům nová přímo nárokovatelná sociální práva. Přesto zavládlo přesvědčení, že sociální inovace Lisabonské smlouvy „otevřít“ možnosti pro budoucí strategický rozvoj sociální Evropy“ (Špidla 2009).

Finanční, hospodářská a dluhová krize v EU, která časově splynula s prvními lety účinnosti Lisabonské smlouvy, ještě více zkrotila toto nadšení, neboť řada úsporných opatření, jakož i těch na zpružnění trhu práce, šla na úkor sociálních jistot a blahobytu občanů nejhůře postižených zemí. Sám předseda Evropské komise, J.-C. Juncker, ve svém prvním vystoupení před Evropským parlamentem přiznal, že v opatřeních přijatých (často na doporučení EU) v době krize „chyběla sociální spravedlnost“ (Barnard 2015). Nejen z tohoto vyjádření, ale i z řady iniciativ EU z poslední doby (Evropský pilíř sociálních práv aj.) lze vycítit, že EU si je vědoma „sociálního dluhu“², který má vůči svým občanům, zvláště když většina z nich by se dle průzkumů *Eurobarometer* cítila více Evropany, měla-li by EU harmonizovaný sociální systém (Evropská komise 2013).

Z tohoto důvodu má smysl klást si otázku, zda a jak mohou být jednotlivé sociální inovace Lisabonské smlouvy využity (byť opožděně) k tomu, aby EU se začala přibližovat k ideálu sociálně-tržního hospodářství, ukázala svým občanům více sociální tvář a získala si jejich ztracenou přízeň. V rámci hledání odpovědi se nelze vyhnout potenciálu horizontální (někdy též transverzální) sociální klauzule, jejíž zařazení do úvodních „obecně použitelných ustanovení“ SFEU, kterými by se měly řídit orgány EU ve všech svých politikách a opatřeních, neopomnělo podtrhnout žádné z hodnocení sociálních aspektů Lisabonské smlouvy. „Nová horizontální sociální klauzule postaví do čela závazky Unie na poli zaměstnanosti a sociální ochrany; úloha regionů a sociálních partnerů ji bude potvrzena jako nedílná součást politické, hospodářské a sociální struktury Unie,“ předpovídala Evropská komise hned po podpisu Lisabonské smlouvy v roce 2007 ve svém Sdělení pro Radu nazvaném *Měníme Evropu pro 21. století* (Evropská komise 2007:7). I nezávislým analytikům připadala tato novinka ve Smlouvě „slibná“, či dokonce „zvláště

2 Dilema mezi ekonomickými a sociálními cíli evropské integrace se datuje již od Římské smlouvy (1957), která stála mj. na kompromisu, dle něhož EHS náležely pravomoci k prosazování tzv. negativní integrace (tj. opatření liberalizačně-deregulační zajišťující výkon svobod společného trhu), zatímco členské státy si podržely pravomoci nutné k zajištění sociálních práv a udržení sociálního smíru. Tato dělba úkolů začala vyvolávat napětí od 90. let 20. stol., kdy se těsnější integrace v rámci jednotného trhu začala dotýkat suverenity jednotlivých členských států ve stanovení a vynucení principů svých národně definovaných sociálních systémů.

významná“ pro „posílení sociální tváře EU“ (Schiek 2012, Schiek et al. 2015:16, Veldman - de Vries 2015:65).

Tato studie usiluje, na základě rozboru ustanovení a principů primárního práva EU, dalších dokumentů EU, jakož i judikatury Soudního dvora a hodnocení nezávislých expertů, o hlubší průzkum dosavadní užitečnosti a možného budoucího potenciálu HSK pro dosažení větší rovnováhy mezi jejími pro-tržními a pro-sociálními opatřeními EU. V první části se věnuje právní interpretaci závazku vyjádřeného pro EU v textu HSK. Ve druhé kriticky shrnuje dosavadní výsledky využití HSK v praxi EU a ve třetí části navrhuje změny, které by napomohly skutečnému využití potenciálu HSK. Společným cílem všech částí je zodpovězení otázky položené v názvu studie: Je HSK ustanovením natolik obecným a nezávazným, že vzbudilo jen plané naděje stoupenců sociální Evropy? Anebo jde o impuls k přehodnocení dosavadního prioritního zaměření EU na fungování jednotného trhu a měny, které přivedlo orgány EU k chápání sociálních práv coby pouhé proměnné v rámci jejich úsilí o vyšší efektivitu a konkurenceschopnost, resp. coby podmíněné výjimky z přednostní aplikace základních tržních svobod?

Význam HSK v kontextu Lisabonské smlouvy

„Obecně použitelná ustanovení“ tvoří tu část SFEU (Hlava II), která zavazuje EU „zajišťovat soudržnost mezi svými jednotlivými politikami a činnostmi s přihlédnutím ke všem svým cílům a v souladu se zásadou svěření pravomocí“ (čl. 7). Sama horizontální sociální klauzule je obsažena v čl. 9 SFEU, a svým obsahem věrně kopíruje ustanovení čl. III-117 návrhu Smlouvy o Ústavě pro Evropu: *Při vymezování a provádění svých politik a činností přihlíží Unie k požadavkům spojeným s podporou vysoké úrovně zaměstnanosti, zárukou přiměřené sociální ochrany, bojem proti sociálnímu vyloučení a vysokou úrovní všeobecného a odborného vzdělávání a ochrany lidského zdraví.*

V HSK jmenované sociální cíle, jako jsou vysoká úroveň zaměstnanosti, záruka přiměřené sociální ochrany atd., k nimž je třeba přihlížet, nejsou zdaleka jedinými obecně použitelnými ustanoveními SFEU. Stejná Hlava II zavazuje EU, aby napříč svými politikami prosazovala i rovné zacházení mezi muži a ženami (čl. 8), boj proti veškeré diskriminaci (čl. 10), ochranu životního prostředí a podporu udržitelného rozvoje (čl. 11), ochranu spotřebitele (čl. 12), dobré životní podmínky zvířat s přihlédnutím k lokálním tradicím (čl. 13), péči o služby obecného hospodářského zájmu (čl. 14), principy dobré správy a transparentního rozhodování institucí EU (čl. 15), ochranu osobních dat (čl. 16), jakož i respekt k postavení církví a náboženských společností podle vnitrostátního práva členských států (čl. 17).

Jak silný je závazek „obecného použití“ těchto ustanovení není z jejich vlastní formulace jednoznačně odvoditelné. Zatímco čl. 15-17 SFEU zavazují orgány EU dosti konkrétním způsobem: „orgány, instituce, jiné subjekty Unie... jednají co nejotevřeněji“, „Každý občan Unie... má právo na přístup k dokumentům...“, nebo „Každý má právo na ochranu osobních údajů, které se jej týkají“ apod., články 8-14 SFEU, mezi něž patří i HSK, užívají daleko neurčitější vyjádření závazku orgánů EU. Mají za úkol „usilovat o“, „přihlížet k“, „zaměřovat se na“, nebo také zohledňovat, zahrnovat, pečovat atd. Přímou se tedy nabízí otázka, nakolik může jejich zařazení do Smlouvy určovat fungování EU a nepřímo i jejich členských států při volbě prostředků vhodných k provádění unijních aktů a opatření, a zcela konkrétně pak, zda je HSK skutečně klíčovým ustanovením způsobilým zajistit sociálně-ekonomicky vyváženější EU.

Někteří komentátoři, ale také představitelé orgánů EU, chápou HSK jako pojítko mezi obecnými cíli integrace uvedenými v úvodních ustanoveních SEU a konkrétními úkoly a pravomocemi svěřenými EU v následujících Hlavách SFEU (Dimmel 2014:25-29, Schiek et al. 2015). HSK je dle nich třeba číst jako “návod” k tomu, jak cíle čl. 3 SEU, včetně toho, který hovoří o vysoce konkurenceschopné sociálně tržní ekonomice směřující k plné zaměstnanosti³, prakticky provést do všech činností a aktů EU, tedy nikoli pouze do naplňování ustanovení Hlav VIII, IX a X Části III SFEU, která určují pravomoci EU na poli hospodářské, měnové, zaměstnanecké a sociální politiky. „EU je nyní směřována k integrovanému přístupu v otázkách hospodářské a sociální politiky a sleduje sociálně-hospodářskou integraci jako holistický cíl.“ (Schiek et al. 2015:16).

Z uvedeného plyne, že HSK je chápána jako ustanovení, jehož úkolem je zesilovat pronikání vrcholných cílů SEU do konkrétních politik upravených ve SFEU. Ovšem, pouze přistoupíme-li na vysvětlení, že onen zesilující účinek je dán více samotným novým zařazením této klauzule do SFEU, než jejím doslovným obsahem. Protože, jak si všiml nejeden analytik, vůči až nečekaně silně formulovaným sociálním cílům EU v čl. 3(3) SEU je znění HSK spíše zeslabující. (Falkner 2008:14) Čl. 3(3) SEU směřuje EU k plné zaměstnanosti, HSK pouze k podpoře vysoké úrovně zaměstnanosti. Pokud čl. 3(3) SEU zmiňuje sociální spravedlnost a sociální pokrok, solidaritu mezi generacemi a mezi členskými státy, jde o cíle, které nejsou v HSK přímo reflektovány. Mimo to se HSK rovněž nijak nezmiňuje o metě sociálně tržního hospodářství, k níž by se měla EU ubírat.

Praktický význam této přísné jazykové komparace je však nejistý, je-li vůbec nějaký. Např. čl. 145 SFEU zakládající politiku zaměstnanosti se přímo odkazuje na cíle čl. 3 SEU, tedy i na plnou zaměstnanost, zatímco čl. 147 patřící do stejné Hlavy IX SFEU (Zaměstnanost) stanoví, že „Unie přispívá k dosažení vysoké úrovně zaměstnanosti...“ (odst. 1) a že „Cíl dosažení vysoké úrovně zaměstnanosti je brán v úvahu při vymezování a provádění politik a činností Unie“ (odst. 2). Článek 151 SFEU, otevírající Hlavu X (Sociální politika), pojednává v anglickém znění o *proper social protection*, zatímco HSK užívá přívlastek *adequate*⁴. Článek 165 SFEU o vzdělávání hovoří o “rozvoji kvalitního vzdělávání”, nikoli o “vysoké úrovni” vzdělávání jako HSK. A ještě jiné vyjádření těchto cílů – podobné, ale nikoli identické – lze najít v Listině základních práv EU, zvláště (v Hlavě IV Solidarita) ve formulacích práva přístupu ke službám zaměstnanosti, nároků na sociální zabezpečení a sociální pomoc, boje proti sociálnímu vyloučení a chudobě atd. Právně puristický jazykový výklad zde zjevně není na místě, protože tvůrci Smluv velmi pravděpodobně používali adjektiva jako vysoká, plná či přiměřená velmi volně, bez důrazu na jejich doslovný význam. Podobně i nezařazení např. cíle sociální spravedlnosti

3 Srov. Stanovisko generálního advokáta P. Cruz Villalóna ve věci C-515/08 Santos Palhota ECLI:EU:C:2010:245 (bod 51): “Článek 9 SFEU totiž zavedl průřezové ustanovení týkající se sociální ochrany, které zavazuje orgány k tomu, aby přihlížely „k požadavkům spojeným s podporou vysoké úrovně zaměstnanosti, zárukou přiměřené sociální ochrany, bojem proti sociálnímu vyloučení a vysokou úrovni všeobecného a odborného vzdělávání a ochrany lidského zdraví“. Tento požadavek navazuje na prohlášení obsažené v čl. 3 odst. 3 SEU, podle něž se vytváření vnitřního trhu opírá o politiky založené na „vysoce konkurenceschopném sociálně tržním hospodářství směřujícím k plné zaměstnanosti a společenskému pokroku“.

4 Český překlad SFEU tento rozdíl překlenul jednotným termínem “přiměřená” sociální ochrana.

do textu HSK (resp. SFEU jako takové) nemá zřejmě vzhledem k této „jazykové nečistotě“ Smluv praktický význam.⁵

Vydeme-li z všeobecně přijímaného vysvětlení úlohy HSK ve Smlouvě, jakožto (pouhé) zdůrazňující spojky mezi obecnými cíli EU a jejími specifickými politikami a opatřeními, logicky z toho vyplývá, že sama HSK není ani zdrojem nových cílů integrace, ale ani pravomocí jí svěřených (Barnard - De Baere 2014:36, Dimmel 2014:31). To je koneckonců odvoditelné i ze systematiky Smluv, které společné cíle integrace zařazují do SEU jako *Společná ustanovení* a specifické pravomoci EU v sociálně-ekonomické oblasti do Části III SFEU *Vnitřní politiky a činnosti Unie*. Průřezově působící ustanovení jsou uvedena v první části SFEU nazvané *Zásady*, která upravuje otázky systematizujícího a obecně operativního rázu, jako jsou *Druhy a oblasti pravomocí Unie* a rovněž čl. 8-17 SFEU (do nichž patří i HSK), tj. ony transverzální klauzule, jež mají být vzaty v potaz resp., k nimž má být přihlédnuto, ve všech politikách a opatřeních Unie.

Zahrnutí HSK do části *Zásady* samozřejmě implikuje otázku, zda by mohlo jít o obecné zásady právní práva EU, tedy o přímo aplikovatelnou součást primárního práva EU mající přímý výlukový účinek (tj. právní účinek kterého se lze dovolat v případě sporu s tím důsledkem, že nebude aplikováno právní ustanovení odporující obecné právní zásadě). Ustanovení čl. 8 SFEU o rovnosti mezi muži a ženami, nebo čl. 10 odmítající jakoukoliv diskriminaci na základě pohlaví, rasy nebo etnického původu, náboženského vyznání nebo přesvědčení, zdravotního postižení, věku nebo sexuální orientace, takové obecné zásady právní, jak známo z judikatury Soudního dvora EU⁶, nepochybně odrážejí. Rovnosti a nediskriminaci je však věnována samostatná Hlava III (Rovnost) Listiny základních práv EU a stejné zásady jsou uvedeny v řadě dalších ustanovení Smluv (zejména Část II SFEU *Zákaz diskriminace a občanství Unie*), mezinárodních právních dokumentů i národních ústav členských států, takže jejich uznání jako obecných zásad právních není třeba odvozovat z jejich uvedení mezi obecně použitelnými ustanoveními SFEU, k nimž má EU přihlížet. Poslání, obsah i všeobecné uznání těchto zásad jsou natolik nepochybné a nepodmíněné, že je lze označit v rámci práva EU za „self-executing“, tj. mající přímý účinek.

Ve srovnání s nimi jsou „zásady“ čl. 9 SFEU – podpora vysoké úrovně zaměstnanosti, záruka přiměřené sociální ochrany atd. - obecně programové a právně neurčitě. Takto formulovaná ustanovení nezakládají ani negativní ani pozitivní práva, ani měřitelné nebo dostatečně specifikované cílové hodnoty (Dimmel 2014:30-31). Též obdoba některých z nich v Listině základních práv EU má povahu nikoli práv, ale zásad. A zásady v pojetí Listiny, jak známo (viz její čl. 52 odst. 5), „mohou být prováděny legislativními

5 *A contrario* lze zdůraznit, že bylo-li by spojení mezi cíli uvedenými v SEU a politikami, k nimž EU zplnomocňuje SFEU, postavené na shodnosti užitých formulací, nebylo by vůbec možné hovořit o sociálních cílech a aspektech EU při provádění ekonomických politik a opatření jejích orgánů. Články 119-126 SFEU věnované hospodářské politice EU totiž pojmy jako sociální ochrana nebo zaměstnanost vůbec neobsahují, neodkazují na cíl sociálně-tržního hospodářství, ale naopak opakovaně zdůrazňují neo-liberální principy *otevřeného tržního hospodářství s volnou soutěží*.

6 Srov. např. rozhodnutí Evropského soudního dvora z 8. 4. 1976 ve věci 43-75 *Gabrielle Defrenne v Sociétés anonymes belges de navigation aérienne Sabena* ECLI:EU:C:1976:56 nebo rozhodnutí velkého senátu téhož soudu z 19. 1. 2010 ve věci C-556/07 *Seda Küçükdeveci v Swedex GmbH & Co. KG* ECLI:EU:C:2010:21.

a exekutivními akty přijímanými orgány, institucemi a jinými subjekty Unie a akty členských států, provádějí-li právo Unie...“ a „Před soudem se jich lze dovolávat pouze pro účely výkladu a kontroly zákonnosti těchto aktů.“

Článek 9 SFEU tedy nezakládá žádná jednotlivci přímo nárokovatelná práva, jiné nároky nebo opravné prostředky a nemá přímý účinek (ani vertikální ani horizontální) vůči jednotlivcům, EU nebo členských státům. (Vielle 2010:2, Rosas - Armati 2010:189, Dimmel 2014: 32-33) Formulace v něm užitá nejsou dostatečně jasné a přesné, aby v nich bylo možné nalézt konkrétní právní obsah a zařadit je mezi obecné zásady právní. Nemá tudíž cenu spojovat právě s HSK jakékoli naděje na to, že by z ní např. nezaměstnaní či odbory mohli vůči EU, případně členským státům či přímo zaměstnavatelům, odvodit jakékoli konkrétní pozitivní nároky spojené např. se ztrátou zaměstnání, s odepřením určité sociální dávky, sociálního bydlení apod. Představit si lze maximálně napadení platnosti určitých opatření EU (případně je provádějících aktů členských států) soudní cestou, pokud by tato opatření směřovala ke zjevnému popření zásad, které si EU stanovila jako obecně použitelné a k nimž by měla za všech okolností přihlížet - i zde však s podstatným omezením daným obecností formulací užitých v textu HSK.

Ona spojovací role HSK coby mostu mezi čl. 3 SEU a politikami EU v sociální a ekonomické oblasti upravenými v SFEU se tudíž jeví z praktického hlediska jako nejasná a je třeba se podívat konkrétněji, zda, v jakých situacích a za jakým výsledkem se orgány EU na HSK v praxi odkazují.

HSK a její praktické využití

Pokud bychom měli soudit dle toho, kdy měla za období od účinnosti Lisabonské smlouvy HSK nějaký konkrétní praktický účinek, zřejmě dojdeme rychle k závěru, že jde o „spící“ ustanovení, jehož potenciál zůstává nevyužit a je tudíž pochybné, zda HSK nějakou změnu do politik EU vůbec vnesla. (Barnard - De Baere 2014:36)

Evropský hospodářský a sociální výbor (ECOSOC) ve svém Stanovisku vydaném z vlastní iniciativy v říjnu 2011 vyjádřil přesvědčení, že čl. 9 SFEU „může představovat významný krok vpřed k více sociální EU, bude-li ovšem odpovídajícím způsobem používán“ (Evropský hospodářský a sociální výbor 2011). Vzhledem k tomu, že ECOSOC navrhl, jak by se mělo s HSK do budoucna nakládat, lze jeho Stanovisko číst i jako přiznání toho, že po dva roky od účinnosti Lisabonské smlouvy HSK k ničemu hmatatelnému nepřivedla. Evropský parlament rok po té, v říjnu 2012, takový závěr ve své hodnotící zprávě potvrdil, když uvedl, že „plný potenciál Lisabonské smlouvy ohledně zaměstnanosti a politik v sociální oblasti zůstal zatím nevyužit – zejména a především, co se týče čl. 9 SFEU, podle něhož podpora vysoké úrovně zaměstnanosti a přiměřené úrovně sociální ochrany mají být zohledněny při stanovení a provádění politik a opatření Unie“ (Evropský parlament 2012). Evropská odborová konfederace (ETUC) zdůraznila ve svém Stanovisku ke kvalitě správy (*governance*) ekonomických záležitostí EU v prosinci 2014, že stávající systém hospodářské správy nebere v potaz sociální principy Smluv EU včetně Listiny základních práv EU, konkrétně pak zásady čl. 9 SFEU (ETUC 2014). A studie Institutu Jacquesa Delorse z roku 2016 byla v hodnocení váhy HSK v post-lisabonských politikách EU ještě příkřejší: „Horizontální sociální klauzule čl. 9 byla zcela ignorována“ – zvláště v opatřeních fiskální konsolidace vnucených státům Eurozóny žádajícím o pomoc v nedávné krizi (Rinaldi 2016:11).

Odůvodněnost takové kritiky je samozřejmě i věcí perspektivy, z níž je k hodnocení post-lisabonských opatření EU přistupováno. Lze totiž namítnout, že v projektu evropské integrace nikdy nebylo nic cíleně či zásadně anti-sociálního, a to ani v období před Lisabonskou smlouvou (Pelkmans 2007:2). Jen rozdělení rolí mezi EU a členské státy bylo historicky formulováno tak, že EU dbá o integraci trhů a členské státy o sociální smír (Micossi - Tossato 2009). Komise, po účinnosti Lisabonské smlouvy prostě neopustila své zaměření na fungování jednotného trhu a měny a logicky proto podřídila i sledování více zdůrazněných sociálních cílů prioritní potřebě makroekonomické stability a konkurenceschopnosti. Efektivní implementace aktivní politiky zaměstnanosti, posílení flexibility v odměňování, zvýšená zaměstnatelnosti mladých, jakož i starších jednotlivců, zvýšení věku odchodu do důchodu a postupné opuštění systému předčasných důchodů... taková byla běžná doporučení Evropské komise v jejích zprávách adresovaných jednotlivým členským státům (*Country specific reports*) pro období 2011 až 2014 (Clauwaert 2013). Komise jen pokračovala v naplňování té sociální agendy, kterou sledovala již před krizí a před Lisabonskou smlouvou. Stačí si znovu přečíst tzv. Lisabonskou strategii z roku 2000, která rovněž uváděla mezi svými hlavními cíli „modernizaci evropského sociálního modelu cestou investice do lidského a budováním aktivního sociálního státu.“ I tehdy EU řešila “existující sociální problémy nezaměstnanosti, sociálního vyloučení a chudoby”, ačkoli se současně těšila z “nejlepšího makroekonomického výhledu za celou generaci” (Evropská rada 2000).

I v nedávném Doporučení pro Doporučení Rady (*Recommendation for a Council Recommendation*) o hospodářské politice Eurozóny z listopadu 2015 položila Komise akcent na (i) flexibilní a důvěryhodné pracovní smlouvy, které podporují pohyb po trhu práce a odstraňují překážky pro ty, kteří z něj vypadnou; (ii) komplexní strategii celoživotního učení; (iii) efektivní politiky na pomoc nezaměstnaným k návratu na pracovní trh; (iv) moderní systémy sociální ochrany, které podporují potřebné a motivují k návratu na trh práce; a (v) otevřený a konkurenční trh se zbožím a službami, jakož i snížení daňového zatížení práce, zejména nízkých výdělků, aby byla usnadněna tvorba nových pracovních míst, ovšem s neutrálním dopadem na rozpočty (Evropská komise 2015).

Nelze tedy říci, že by uvedená opatření popírala cíl vysoké úrovně zaměstnanosti nebo boje proti sociálnímu vyloučení, jak EU velí HSK. Naopak, většina doporučených opatření k těmto cílům směřovala. Problém je v tom, že nešlo o žádnou novinku oproti tomu, co zde bylo již před krizí a co bylo evropskou levicí považováno za zpochybnění existujících sociálních práv a standardů. Namísto důrazu na to, že lidská práce není tržní komoditou a nikdy by s ní nemělo být jako s komoditou zacházeno a také na to, že základní sociální práva nemohou ustupovat efektivitě podnikání a zájmu o hospodářský růst, většina zmíněných opatření byla a zůstává zaměřena na lepší přizpůsobení sociální a zaměstnanecké politiky potřebám jednotného trhu a měny EU. Maximalizují účast sociálního a lidského kapitálu na zvyšující se produktivitě, tlačí vzhůru míru zaměstnanosti, usilují o to, aby sociální výdaje přispívaly k hospodářskému růstu a konkurenceschopnosti. (Lechevalier – Laruffa – Salles - Colletis 2014: 12)

Rovněž očekávání, že Evropská komise bude jinak – s větším důrazem na sociální hlediska – provádět posouzení dopadů (*impact assessment*) navrhované legislativy, jakoby opomíjela, že Komise přijala již v roce 2002 metodu Integrovaného posuzování dopadů, která vedle ekonomických sledovala i sociální a environmentální dopady budoucích

EU-předpisů. A ještě před vstupem Lisabonské smlouvy s jejím čl. 9 SFEU v platnost, v lednu 2009, vydala Komise inovované *Pokyny pro hodnocení dopadů* (Evropská komise 2009), podle nichž mají být zkoumány dopady navrhovaných opatření výslovně i na zaměstnanosti a pracovní trh, na standardy a práva týkající se kvality zaměstnání, na sociální inkluzi a ochranu znevýhodněných skupin, na rovnost v zacházení a příležitostech – tj. ne-diskriminaci, na přístup k sociální ochraně a její efektivitě, na systémy vzdělávání a veřejné ochrany zdraví tj. v podstatě přesně na „principy“ uvedené v HSK. Ačkoli belgické předsednictví ve druhé půli roku 2010 mělo „sociální *mainstreaming* EU“ prostřednictvím HSK jako jednu ze svých priorit (Belgian Presidency 2010), vše skončilo v novém desetiletí kritickými hodnoceními ECOSOC, Evropského parlamentu a ETUC, která byla zmíněna výše. Za něco může obecnosti formulací zásad HSK, něco lze přičíst na vrub finanční, hospodářské a dluhové krizi, zbytek pak závislosti Komise na nastoupené cestě (tzv. *path dependency*), ovšem na faktu, že potenciál ke změně představovaný HSK zůstal nevyužit, to nic nemění.

HSK a přístup Soudního dvora EU

Soudní dvůr rovněž nepřispěl k tomu, aby se z HSK stal nástroj kvalitativně nového sociálně-ekonomického vybalancování EU. To je patrné již ze skutečnosti, že přímo s HSK ve svých rozsudcích téměř nepracuje.⁷ V rozhodnutí věci C-544/10 *Deutsches Weintor*, kde se na článek 9 SFEU výjimečně odkázal, tak učinil v souvislosti s opatřeními boje proti alkoholismu následovně: „ochrana veřejného zdraví – jak vyplývá též z článku 9 SFEU – je cílem obecného zájmu, který může případně odůvodnit omezení základní svobody“ (odst. 49). Ačkoli v citovaném rozhodnutí šlo specificky o ochranu lidského zdraví, nikoli o sociální práva či zaměstnanost, z odkazu na její zachycení v HSK lze dovozovat, že i jiným zásadám v ní uvedeným by byl Soudní dvůr ochoten přiznat status „cílů obecného zájmu“. Ovšem i to je přístup, který byl standardem dávno před přijetím Lisabonské smlouvy. Ve Smlouvě uvedená ochrana veřejné bezpečnosti, pořádku, zdraví, jakož i další v judikatuře Soudního dvora specifikované tzv. kategorické požadavky, tj. i základní sociální práva nebo udržitelnost systémů sociální ochrany, se již dlouho těšily statusu uznané výjimky, která může za určitých podmínek převážet nad svobodami jednotného trhu (tj. nad svobodami pohybu i nenarušovanou hospodářskou soutěží na něm).⁸ Přednost před svobodami trhu měly a mají ovšem pouze tehdy, když jsou prosazovány bez diskriminace, jsou ospravedlněny a skutečně nutné k dosažení deklarovaného cíle obecného zájmu a v neposlední řadě přiměřené, tj. nejméně zatěžující, ale ještě stále účinné k zajištění svého cíle. Opět lze tvrdit, že ani Soudní dvůr nebyl nikdy anti-sociální nebo

7 Po dokončení této studie tak Soudní dvůr, v kontextu akceptace opatření sociální ochrany jako překážky výkonu svobody podnikání v EU, poprvé učinil v rozhodnutí z 21. prosince 2016 Anonymi Geniki Etairia Tsimenton Iraklis (AGET Iraklis) C-201/15 ECLI:EU:C:2016:972, bod 78.

8 Srov. např. rozhodnutí Evropského soudního dvora z 28. 4. 1998 ve věci C-158/95 (1998) *Raymond Kohll v Union des caisses de maladie* ECLI:EU:C:1998:171, rozhodnutí rovněž z 28. 4. 1998 ve věci C-120/95 *Nicolas Decker v Caisse de maladie des employés privés* ECLI:EU:C:1998:167, anebo také rozhodnutí z 21. 9. 1999 ve věci C-67/96 *Albany International BV v Stichting Bedrijfspensioenfonds Textielindustrie* ECLI:EU:C:1999:430

sociálně bezohledný, ovšem také platí, že nijak nezměnil svůj přístup v důsledku zařazení HSK do Lisabonské smlouvy.

Tento závěr může být ještě podpoře odkazem na Stanovisko Generálního advokáta (AG) Soudního dvora P. Cruz Villalóna ve věci C-515/08 Santos Palhota.⁹ Zde se AG nejprve odvolal na čl. 9 SFEU, jako na jedno z nových sociálních ustanovení Smlouvy, které je třeba zohlednit při interpretaci práva EU (odst. 51). Na to navázal tvrzením, že v post-lisabonském období se již nemůže v případě ochrany pracujících jednat “o pouhé vynětí z určité svobody, tím méně pak o nepsanou výjimku vyvozenou z judikatury”, a že zajištění určitého stupně sociální ochrany může “omezit některou ze svobod, aniž by to bylo podle práva Společenství považováno za něco mimořádného, co by vyžadovalo restriktivní výklad” (odst 53). AG tedy ze sociálních ustanovení Lisabonské smlouvy a jmenovitě čl. 9 SFEU dovedl (a Soudnímu dvoru navrhl), že s cíli sociální ochrany má být ze strany Soudního dvora zvláště citlivě, což také znamená nevyžadovat jejich ospravedlnění, ale pouze ověřovat, že způsob jejich prosazování skutečně vhodný a přiměřený k tomu, co má být ochráněno (odst. 54, 55). Bohužel, Soudní dvůr ve svém rozhodnutí¹⁰ vůbec nezmiňuje nový sociální obsah Lisabonské smlouvy, neodkázal se ani jednou na čl. 9 SFEU. Omezil se na tradiční aplikaci výjimky na základě “důvodu obecného zájmu” a potvrdil přetrvávající platnost své před-lisabonské judikatury k této problematice, a to včetně známého tzv. “kvarteta Laval”¹¹, které evropská levice a odborové hnutí považují za nepřijatelné nadřazení ekonomických svobod základním sociálním (zaměstnaneckým) právům (Schiek et al. 2015, Veldman - de Vries 2015:83).

Cesta ke zvýšení účinku horizontální sociální klauzule

Z provedené analýzy vyplývá, že HSK prozatím nijak specificky neovlivnila směřování integrace k více sociální EU, resp. k její sociálně tržní ekonomice. Nijak nezměnila pojetí sociální agendy EU jako jednoho z faktorů efektivního a vyváženého fungování jednotného trhu a měny. I nová iniciativa Evropské komise, nazvaná Evropský pilíř sociálních práv, ve svém předběžném nástinu (*First preliminary outline*) ukotvila svůj důraz na zaměstnanost a výkonnost sociálních systémů v širším procesu postupné konvergence k pružnějším a odolnějším hospodářským strukturám v rámci Eurozóny. Potřebu zformování pilíře sociálních práv přímo odůvodnila nikoli „jen jako politický nebo sociální, ale také ekonomický imperativ“ (Evropská komise 2016). Možná proto se nelze divit,

9 Opinion of Advocate General Cruz Villalón delivered on 5 May 2010 C515/08 Santos Palhota and others ECLI:EU:C:2010:245 Stanovisko Generálního Advokáta Pedra Cruz Villalóna z 5. 5. 2010 ve věci C515/08 Santos Palhota a další ECLI:EU:C:2010:245

10 Srov. rozhodnutí Evropského soudního dvora z 7. 10. 2010 ve věci C-515/08 *Trestní řízení proti Vítor Manuel dos Santos Palhota a další* ECLI:EU:C:2010:589, body 45-49, 51-52.

11 Jde o před-lisabonská rozhodnutí Evropského soudního dvora o střetu svobod jednotného trhu EU (zejména volného pohybu služeb) se sociálními standardy (zejména kolektivně vyjednanými právy zaměstnanců) ve věcech C341/05 *Laval (Laval un Partneri Ltd proti Svenska Byggnadsarbetareförbundet, Svenska Byggnadsarbetareförbundets avdelning 1, Byggettan a Svenska Elektrikerförbundet)* ECLI:EU:C:2007:809, C-438/05 *Viking (The International Transport Workers' Federation a The Finnish Seamen's Union proti Viking Line ABP a OÜ Viking Line Eesti)* ECLI:EU:C:2007:772, C -346/06 *Dirk Rüffert v Land Niedersachsen* ECLI:EU:C:2008:189 a C-319/06 *Commission v. Luxembourg* ECLI:EU:C:2008:350.

že celá tato Iniciativa vůbec nezmiňuje čl. 9 SFEU, resp. horizontální sociální klauzuli, ačkoli uvádí vysoce konkurenceschopné sociálně tržní hospodářství jako první důvod svého vzniku.

Zdá se, že i po překonání kritické fáze finanční, hospodářské a dluhové krize má EU určitý ideologický blok, nebo trpí přílišnou závislostí na nastoupené cestě, jelikož nechce připustit, že smyslem HSK – má-li toto ustanovení vůbec mít nějaký význam – není vybavení jednotného trhu a měny EU specifickým sociálním pilířem, ale nové holistické promyšlení evropské integrace jako socio-ekonomického celku. (Barnard - De Baere 2014:37, Schiek et al. 2015: 16) To znamená nikoli jen lépe využívat omezené sociální pravomoci dané EU v čl. 151–153 SFEU, nikoli jen intenzivněji aplikovat otevřenou metodu koordinace k tomu, aby se všechny členské státy přiblížily svými národními sociálními systémy ke skandinávskému ideálu vysoce konkurenceschopného, ale stále velmi sociálního státu. Chápání HSK jako podnětu ke změně vyžaduje, aby byla zcela zásadně uznána a aplikována parita sociálních a ekonomických hledisek a politik na úrovni EU (Schellinger 2015:1). To znamená daleko významnější postavení otázek zaměstnanosti, sociální ochrany, zabezpečení, boje se sociálním vyloučením atd. než odpovídá jejich zúžení na faktory zvyšující produktivitu, příp. na možné výjimky z tržních svobod v těch případech, kdy jsou ospravedlněny jako nutné a přiměřené naplnění cíle obecného zájmu.

Dosažení takové parity mezi sociálními a hospodářskými cíli a politikami EU představuje samozřejmě natolik komplexní otázku, že ji není možné vyřešit jen častější a důslednější aplikací HSK. Nicméně, právě serióznější nakládání s čl. 9 SFEU může způsobit posun v legislativních návrzích a programových dokumentech Komise i v rozsudcích Evropského soudního dvora, zejména bude-li v HSK spatřováno zásadní interpretační vodítko a jedno z povinných hledisek při posuzování souladu sekundárních aktů EU s primárním právem. Ovšem mají-li být orgány EU pohnuty k tomu, aby opustily své zažitě před-lisabonské precedenty a tedy k tomu, aby naplňovaly potenciál obsažený v HSK, je třeba zesílit formulace v ní obsažené. Bez zvýšení jejich důrazu si lze jen těžko představit důvod nebo moment znamenající zlom a změnu v přístupu orgánů EU.

Ačkoli by mohlo být žádoucí precizovat každé z ustanovení HSK, zesílení jejího účinku nemusí vyžadovat takto zásadní změnu. Každý zásah do primárního práva EU vyžaduje jednomyslnost mezi členskými státy a vnitrostátní ratifikaci. To je obtížné v každém případě a jakákoli radikální reformulace HSK by mohla na nedostatku shody ztroskotat. Není proto realistické navrhovat např. přepsání HSK v duchu návrhu Evropské odborové konfederace na přijetí tzv. Protokolu o sociálním pokroku z roku 2008, který měl přímo stanovit, že sociální práva mají vždy přednost před ekonomickými svobodami (ETUC 2008)¹². Pouze cesta hledající důslednou paritu a proporcionální vyvažování někdy protichůdných “ústavních” hodnot či svobod má v rámci EU větší naději na úspěch.

Tato “střední cesta” si může vzít inspiraci z čl. 14 stejné Hlavy SFEU. Tento článek označuje služby obecného hospodářského zájmu za “společné hodnoty Unie”. Díky tomu se tyto služby těší dostatečně vstřícnému přístupu ze strany práva EU v otázkách ochrany

12 Klíčové ustanovení návrhu ETUC nezakládalo paritu sociálních a tržních hledisek, ale zcela principiálně všeobecnou přednost hledisek sociálních (viz jeho čl. 3) *“Nothing in the Treaties, and in particular neither economic freedoms nor competition rules shall have priority over fundamental social rights and social progress as defined in Article 2. In case of conflict fundamental social rights shall take precedence.”*

hospodářské soutěže, kontroly státní pomoci i pravidel jednotného trhu. Co kdyby sociální zásady obsažené v HSK získaly podobně zdůrazněný, neoddiskutovatelný status hodnot Unie? Lze přemítat o tom, zda by měly být rovněž označeny za “společné hodnoty”, anebo zesíleny jiným úderným přívlastkem. Vzhledem k tomu, že Soudní dvůr ve svých rozsudcích často hovoří o svobodách jednotného trhu jako o základních (*fundamental*) svobodách nebo základních principech Smluv¹³, a proto, že jde o nastolení parity mezi sociálními a ekonomickými cíli a politikami, bylo by žádoucí posílit status zásad uvedených v HSK tím, že budou označeny za *základní hodnoty* Unie.

Nové znění čl. 9 SFEU by tedy v logice výše uvedeného mělo být:

„Při vymezování a provádění svých politik a činností přihlíží Unie k požadavkům spojeným s podporou vysoké úrovně zaměstnanosti, zárukou přiměřené sociální ochrany, bojem proti sociálnímu vyloučení a vysokou úrovní všeobecného a odborného vzdělávání a ochrany lidského zdraví, *neboť jim náleží postavení základních hodnot Unie.*“

Takový signál od unijních zákonodárců by nemohl být Komisí, Soudním dvorem (jakož i všemi dalšími orgány EU) chápán jinak, než jako příkaz k naprosté rovnosti hledisek tržní svobody a efektivitu na straně jedné a sociální ochrany a práv na straně druhé – a to ve všech jejich opatřeních a činnostech. HSK by přestala být jen potenciálně slibným, ale fakticky mrtvým ustanovením SFEU.

Závěr

Potenciál obsažený v horizontální sociální klauzuli v čl. 9 SFEU zůstává prozatím orgány EU nevyužit. Samo znění tohoto ustanovení působí obtíže při jeho interpretaci a hledání jeho právního účinku. Jeho obecnost a programový charakter nepochybně přispěly k tomu, že ani sedm let po účinnosti Lisabonské smlouvy nelze zaznamenat, že by v důsledku zařazení HSK do primárního práva změnila orgány EU své přístupy, či se na něj alespoň odkazovaly ve svých návrzích a rozhodnutích. Naopak, jak Komise, tak i Soudní dvůr setrvávají na dřívě nastoupené cestě a jejich přístupy k řešení sociálních otázek a konfliktů v rámci EU nevykazují žádný posun ve srovnání s tím, jak k nim přistupovaly před Lisabonskou smlouvou, jakož i před vypuknutím a v průběhu hospodářské, finanční a dluhové krize.

Přimět orgány EU k tomu, aby opustily onu “nastoupenou cestu” a nově pohlédly na potřebu dosažení rovnováhy tržních a sociálních elementů v rámci evropské integrace, by mohla napomoci i menší – v jistém smyslu symbolická – změna primárního práva v podobě doplnění horizontální sociální klauzule. V této studii navržené doplnění by mělo mít podobu zdůraznění váhy zásad obsažených v HSK jako základních hodnot Unie. Neexistuje samozřejmě žádná spolehlivá garance účinnosti takové změny. Ovšem bude-li provedena a zůstane bez odezvy, bude alespoň jisté, že EU není reformovatelná ve svém stávajícím právním a institucionálním rámci a zřejmě jen podstatně hlubší krize

13 Srov. např. rozhodnutí Evropského soudního dvora ve věcech C-122/00, *Schmidberger* (týkající se svobody volného pohybu zboží) ECLI:EU:C:2003:333; C-281/98, *Angonese* (svoboda volného pohybu pracovníků); ECLI:EU:C:2000:296, C-341/05 *Laval* (svoboda volného pohybu služeb) ECLI:EU:C:2007:809; C-36/02, *Omega* (svoboda volného pohybu zboží) ECLI:EU:C:2004:614, C-265/95, *Commission v France* (svoboda volného pohybu zboží) ECLI:EU:C:1997:595.

a nesrovnatelně radikálnější změna ji mohou přimět k tomu, aby se dostala do souladu s očekáváními svých občanů. Sociální re-orientace EU samozřejmě není v podmínkách globální konkurence bez rizika, avšak nehledat rovnováhu mezi ekonomickou efektivitou a sociální soudržností by pro budoucí vývoj EU, i jejích členských států, znamenalo zcela konkrétní hrozbu hlubokého sociálního rozkolu a z něj pramenící politické nestability, populismu a dezintegrace.

Literatura

- BARNARD, Catherine (2015). *How to Make EU Social Policy Live Up to its Name*. Social Europe. Dostupné z <<https://www.socialeurope.eu/2015/10/make-eu-social-policy-live-name/>>
- BARNARD, Catherine – DE BAERE, Geert (2014). *Towards a European Social Union*. Metaforum Leuven KU Leuven. Dostupné z: <<https://www.kuleuven.be/euroforum/viewpic.php?LAN=E&TABLE=DOCS&ID=937>>
- BELGIAN PRESIDENCY of the European Union (2010). *The horizontal social clause and social mainstreaming in the EU*. Federal Public Service Social Security, Brussels. Dostupné z: <http://www.socialsecurity.fgov.be/eu/en/agenda/26-27_10_10.asp>
- CLAUWAERT, Stefan (2013). *The country-specific recommendations (CSRs) in the social field. An overview and (initial) comparison of the CSRs 2011-2012, 2012-2013 and 2013-2014*. Brussels: ETUI. Dostupné z: <https://www.etuc.org/IMG/pdf/Comparison_CSRs_in_the_social_field.pdf>
- DIMMEL, Nikolaus (2014). *Statement on Art 9 TFEU: Horizontal Social Clause*. European Association of Service Providers for Persons with Disabilities. Dostupné z: <http://www.easpd.eu/sites/default/files/sites/default/files/research_on_art_9_tfeu_-_final_version.pdf>
- ETUC (2008). *Proposal for a Social Progress Protocol* z 18. 3. 2008. Dostupné z: <<https://www.etuc.org/proposal-social-progress-protocol>>
- ETUC (2014). *Review of European Economic Governance (ETUC position)* z 17. 12. 2014. Dostupné z: <<https://www.etuc.org/documents/review-european-economic-governance-etuc-position#V9foVEnr3IV>>
- EVROPSKÁ KOMISE (2007). *Communication to the Council - Reforming Europe for the 21st Century*. Brussels, 10.7.2007 COM(2007) 412 final.
- EVROPSKÁ KOMISE (2009) *Pokyny pro hodnocení dopadů*. SEC(2009) 92. Brusel 15. 1. 2009.
- EVROPSKÁ KOMISE (2013) *Eurobarometer – EU Citizenship: How “European” do EU citizens feel?* Dostupné z <http://ec.europa.eu/public_opinion/topics/fs5_citizen_40_en.pdf>
- EVROPSKÁ KOMISE (2015) *Recommendation for a Council Recommendation on the economic policy of the euro area* {SWD(2015) 700 final}. Brussels, 26.11.2015 COM(2015) 692 final
- EVROPSKÁ KOMISE (2016) *First preliminary outline of a European Pillar of Social Rights Accompanying to the Communication From The Commission To The European Parliament, The Council, The European Economic And Social Committee And The Committee Of The Regions. Launching a consultation on a European Pillar of Social Rights*. {SWD(2016) 50 final} {SWD(2016) 51 final} Strasbourg, 8.3.2016 COM(2016) 127 final.
- EVROPSKÁ RADA (2000). *The Lisbon Special European Council (March 2000): Towards a Europe of Innovation and Knowledge*. Dostupné z: <<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=URISERV:c10241>>

- EVROPSKÝ HOSPODÁŘSKÝ A SOCIÁLNÍ VÝBOR (2011). Stanovisko – Posílení možnosti EU a koordinace politiky EU v sociální oblasti díky nové horizontální sociální doložce podle článku 9 SFEU (stanovisko z vlastní iniciativy) SOC/407 Brusel 26. října 2011.
- EVROPSKÝ PARLAMENT (2008). Zpráva o Lisabonské smlouvě. Výbor pro ústavní záležitosti. A6-0013/2008 (2007/2286(INI)) z 29. 1. 2008.
- EVROPSKÝ PARLAMENT (2012). REPORT with recommendations to the Commission on the report of the Presidents of the European Council, the European Commission, the European Central Bank and the Eurogroup „Towards a genuine Economic and Monetary Union“ A7-0339/2012 (2012/2151(INI)) z 24.10.2012.
- FALKNER, Gerda (2008). *EU Policies in the Lisbon Treaty: A Comparative Analysis*. Institute for European Integration Research Working Paper Series. WP No 03/2008 Dostupné z: <<https://eif.univie.ac.at/downloads/workingpapers/wp2008-03.pdf>>
- LECHEVALIER, Arnaud – LARUFFA, Francesco – SALLES, Maryse - COLLETIS Gabriel (2014). *Representations of Social Europe*. Communication au Colloque «Les usages de la sociologie des politiques sociales». Dostupné z: <<https://f.hypotheses.org/wp-content/blogs.dir/1289/files/2014/10/Social-Europe-Lechevalier-Laruffa-Salles-Colletis-DEF.pdf>>
- MICOSSI, Stefano – TOSATO, GianLuigi (Eds.) (2009). *The European Union in the 21st Century. Perspectives from the Lisbon Treaty*. Brussels: Centre for European Policy Studies.
- RINALDI, David (2016). A New Start for Social Europe. Notre Europe – Jacques Delors Institute Studies and Reports, February 2016. Dostupné z: <<http://www.institutdelors.eu/media/newstartsocialeurope-rinaldi-jdi-feb16.pdf?pdf=ok>>
- PELKMANS, Jacques (2007) How Social is European Integration. Bruges European Economic Policy Briefings No 18 September 2007. Dostupné z: <<http://www.coleurop.be/eco/publications.htm>>
- ROSAS, Allan - ARMATI, Lorna (2010). *EU Constitutional Law – An Introduction*. Oxford: Hart Publishing.
- SCHELLINGER, Alexander (2015) *Giving Teeth to the EU's Social Dimension. Dismal Failure and Promising Potential*. Friedrich Ebert Stiftung International Policy Analysis, September 2015. Dostupné z: <<http://library.fes.de/pdf-files/id/ipa/11649.pdf>>
- SCHIEK, Dagmar (2012). *Economic and Social Integration: The Challenge for EU Constitutional Law*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- SCHIEK, Dagmar et alii (2015). *EU Social and Labour Rights and EU Internal Market. Study for the EMPL Committee*. European Parliament's Committee on Employment Affairs (EMPL). Dostupné z: <[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/563457/IPOL_STU\(2015\)563457_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/563457/IPOL_STU(2015)563457_EN.pdf)>
- ŠPIDLA, Vladimír (2009). *Social Aspects of the Lisbon Treaty*. Speech in the European Parliament Brussels, 29 April 2009.
- VELDMAN, Albetine – DE VRIES, Sybe (2015) Regulation and enforcement of economic freedoms and social rights: a thorny distribution of sovereignty. In: VANDEN BRINK, T., LUCHTMAN, m., SCHOLTEN, M. (Eds.) *Sovereignty in the Shared Legal Order of the EU: Core Values of regulation and Enforcement*. Cambridge: Intersentia, s. 65-92.
- VIELLE, Pascale (2010). *Concrétiser la clause sociale horizontale : les enseignements du gender mainstreaming*. ETUI Policy Brief – Politique sociale européenne No 6/2010. Dostupné z: <<http://www.etui.org/Publications2>>